

Hlavní rysy stavu společenského vědomí naší společnosti

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Praha

Budování rozvinuté socialistické společnosti zahrnuje i procesy formování socialistického vědomí. Vznik socialistického vědomí je významným kvalitativním zlomem ve vývoji vědomí společnosti, je novou etapou myšlení a jednání lidí. Náročnost a komplexnost procesů vytváření socialistického společenského vědomí vyžaduje neustálou pozornost všech řídicích složek společnosti.

Společenské vědomí celkově odráží vývoj všech složek společnosti i všechny vnější vlivy, zpětně ovlivňuje jednání a aktivitu lidí. Vyžaduje proto hluboké pochopení zákonitostí jeho tvorby. Soustředěná pozornost naší společenské vědy zaměřená v sedmé pětiletce na celou sféru společenského vědomí přinesla řadu zajímavých poznatků a významně posunula naše znalosti nejen o stavu, ale také o faktorech a mechanismech jeho utváření a působení. Tato stať je zaměřena na charakteristiku stavu rozvoje společenského vědomí na základě poznatků, které byly získány při řešení hlavního úkolu Státního plánu základního výzkumu VIII-6-3 *Stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*.

Metodologické otázky výzkumu společenského vědomí

Důležitým úkolem, jenž musel být řešen paralelně se zkoumáním konkrétního stavu vědomí, bylo objasnění některých metodologických otázek, spojených zejména s pojmovou a terminologickou nejasností celé sféry společenského vědomí. Nejsou-li vymezeny (alespoň pracovní) základní pojmy, není možné provádět smysluplné empirické výzkumy, nelze interpretovat empirický materiál ani zobecňovat dílčí poznatky. Hlavní problém spočívá v tom, že sféra společenského vědomí je zkoumána z různých pohledů, daných specifikou jednotlivých věd, a její složitost je postihována různými pojmy a specifickými „řezy“, které dohromady netvoří dostatečně konzistentní celek. Společenské vědomí je popisováno a zkoumáno z hlediska jednotlivých forem (druhů), sfér, úrovní, typů, stavů apod. Jinými slovy, společenské vědomí není chápáno jako relativně ucelený, organicky se vyvíjející a fungující systém, ale jako soubor historicky vzniklých relativně samostatných strukturních pohledů. Tato situace značně komplikuje možnosti poznání a vytváří potíže i při cílevědomém řízení procesů formování socialistického společenského vědomí.

Při výzkumu, který se podřizuje takto mechanicky rozčleněnému společenskému vědomí, je obtížné dosáhnout relativně celistvého pohledu na stav a dynamiku jeho vývoje, který je důležitý pro politickopraktické účely.

Společenské vědomí není prostou sumací forem, sfér či úrovní, není ani sumací vědomí tříd či sociálních skupin, ale specifickým dynamickým systémem, relativně samostatnou kvalitou. Jeho jednotlivé komponenty (formy, úrovně atd.) jsou vůči sobě v složitém vzájemně podmíněném a komplementárním vztahu; při dlouhodobě určující roli takových forem vědomí, které vyjadřují základní životní procesy (ekonomické, politické) se vyznačují rozdílnou vahou

v závislosti na konkrétně historických podmínkách (1). Poznání této konstelace je předpokladem pochopení reálného stavu společenského vědomí konkrétně historicky dané společnosti.

Určité možnosti pro sjednocení různých pohledů na společenské vědomí, pro překonání strukturního přístupu, tedy dává pojem *stav společenského vědomí*. Pro naši práci jsme převzali vymezení A. K. Uledova. Chápe stav společenského vědomí jako relativně *ustálenou konstelaci* hlavních konstitutivních složek společenského vědomí, platnou pro určitý časový úsek. Vztahuje se vždy na určitého, konkrétně historicky daného, sociálního nositele, tj. na společnost jako celek, třídu, sociální skupinu i jednotlivce (neboť individuální vědomí chápeme jako specifiku a modifikovanou extenzi společenského vědomí) [Uledov 1975: 263].

Podle našeho soudu kategorie „stav společenského vědomí“ je relativně nejúplnějším (syntetickým) vyjádřením konkrétně historické situace v této oblasti (2).

Určit stav společenského vědomí znamená poznat,

1. podstatné složky společenského vědomí daného nositele,
2. jejich vzájemný vztah, strukturu,
3. celkovou povahu této konstelace, tj. kvalitu posuzovanou z hlediska dynamických progresivních společenských procesů.

Dalším metodologickým problémem výzkumu společenského vědomí je v objasnění, kdo je jeho konkrétním nositelem. Stojíme před otázkou, zda společenské vědomí je totéž co vědomí společnosti. A. K. Uledov, jehož práce jsou pro výzkum oblasti společenského vědomí mimořádně cenné, se domnívá, že jde o dva pojmy vyjadřující určitý rozdíl: „Pojem *společenské vědomí* je vypracován pro vyjádření duchovní skutečnosti jako odrazu společenského bytí, tj. duchovního, odvozeného od existence jevu. Obsah pojmu „vědomí společnosti“ představuje především útvary lišící se podle subjektu (vědomí třídy, vědomí národa, vědomí lidu, nebo např. vědomí pracovního kolektivu a dalších skupin lidí), podle rozšíření v rámci pospolitosti (speciální a masové vědomí), podle konkrétního zaměření (světonázorové mínění, duchovní klima, sociální normy, tradice atd.)“ [Uledov 1985: 47]. Autor se zabývá touto problematikou v souvislosti s otázkou vnášení vědomosti do společnosti. Uvádí, že rozlišení pojmu „společenské vědomí“ a „vědomí společnosti“ nenašlo v literatuře zatím širší uplatnění. Ovšem používá-li se jen pojmu společenské vědomí pro všechny situace, je to nedostatečné a přináší to řadu potíží. S tímto názorem je třeba souhlasit. Zvláště při sociologickém výzkumu společenského vědomí je nezbytné přesně identifikovat právě jeho nositele, tj. společnost, národ, třídy, skupiny, jednotlivce, a určit zda zkoumáme jeho obsah, strukturu, vývoj, stav, vztah ke konkrétnímu jednání atd. To umožňuje, aby bylo současně zkoumáno bytí sociálního nositele, jeho objektivní determinovanost, souvislosti a podmínky existence. Právě v tomto sjednocení zkoumání základových a nadstavbových aspektů, bytí a vědomí, objektivní a subjektivní stránky existence sociálních útvarů podle našeho soudu spočívá specifika i potence sociologického poznání společenských jevů.

Tradiční zaměření společenskovědního výzkumu vědomí, jdoucí zpravidla po linii jednotlivých forem, sfér, či úrovní společenského vědomí, má jistě svoji

(1) Pokus o ujasnění vzájemného vztahu pojmů forma, sféra, úroveň, typ. stav. Viz. F. Zich: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

(2) Kategorie „stav“ je často používána ve vědecké práci. Vyjadřuje moment pohybu, relativní klidovost určitého procesu. Stav jevu vyjadřuje jak jeho vnitřní pohyb, tak jeho souvislosti s ostatními jevy. Viz. např. V. I. Kenčin: *Katégoria „sosto-janija“ v naučnom poznaniij*. Moskva, Vysšaja škola 1983.

oprávněnost. Časté abstrahování od dalších aspektů vědomí reálných nositelů či soustředění výzkumu jen na obsahovou a formální stránku určité oblasti společenského vědomí však nepřináší mnoho prakticky užitečných poznatků. Prakticky užitečné jsou právě ty poznatky, které vypovídají o stavu vědomí reálných nositelů a o jeho bezprostřední souvislosti s jejich aktivitou. Toto „činné vědomí“ sociálních nositelů se vyznačuje uceleností, integrovaností, která je dána zaměřeností nositele v souladu s uspokojováním a příslušnými podmínkami uspokojování jeho zájmů. Má rovněž relativní samostatnost ve vztahu k jiným nositelům i k jejich reálnému bytí. Je to dáno takovými schopnostmi vědomí, jako je abstrahování od nepodstatného, schopnost výběrového přístupu k realitě, zobecňování, dedukování, předvídaní atd. Proto vědomí nositelů není vždy v souladu s konkrétním stavem jejich bytí, zpravidla zaostává za změnami bytí, v jiných případech je však — ve smyslu jeho určité anticipace — předbíhá (3). To ovšem platí o celém společenském vědomí, nejen o vědomí nositelů. Ve struktuře společenského vědomí, jež je uceleným komplexem historicky vzniklého stavu aktivního odrazu společenského bytí, nacházíme proto jak útvary, které dynamický vývoj společenského bytí předbíhají (například vědecké teorie), tak útvary, které za ním zaostávají. Je pak podnětné zkoumat nositele pokrokových či retardačních forem či idejí vědomí, resp. zkoumat strukturu vědomí reálných nositelů z hlediska přítomnosti a konstelace různých útvarů společenského vědomí ve vědomí reálných nositelů.

Předmětem sociologického výzkumu společenského vědomí je, jak plyne z výše uvedeného, vědomí reálných nositelů, tj. jednotlivců a pospolitostí, které vznikly v procesu společenského vývoje. Vědomí reálného nositele se vyznačuje tím, že je komplexní, má — možno říci — „totalitní“ charakter. Tím chceme vyjádřit fakt, že v závislosti na podmínkách zahrnuje v té či oné míře všechny formy, druhy, sféry, úrovně společenského vědomí. Je konkrétní formou existence společenského vědomí, tedy je jednotou rozmanitého. Ve vědomí reálných nositelů zpravidla neexistuje odděleně například ideologie, věda, filozofie či umění, sociální psychika atd., ale vždy je přítomen každý z těchto relativně samostatných útvarů v určitém zastoupení, v určité „mezi“, která se navíc vyznačuje proměnlivostí podle podmínek a objektivní situace, v níž se nositel nachází. Toto reálné vědomí sociálních nositelů označujeme jako „běžné vědomí“. Je třeba přiznat, že toto označení není v naší odborné literatuře jednoznačně přijímáno. Někteří autoři se domnívají, že vhodnějším termínem je „reálné vědomí“. Podle našeho soudu však pojem „běžné vědomí“ dobře vystihuje realnost, dynamiku, rozpornost, akčnost apod. všeho, co probíhá ve vědomí reálných nositelů. Rozlišujeme tedy formy (a další útvary) společenského vědomí jako určité zdůvodněné abstrakce postihující jeho podstatné části, vyznačující se teoretickou vybaveností (pojmy, zákony), která zobrazuje jeho podstatné vazby, a „běžné vědomí“ jako reálné vědomí sociálních nositelů.

Běžné vědomí se vyznačuje přítomností empirického aspektu, převahou praktické zkušenosti, avšak není redukovatelné na empirické vědomí. Jeho fungující součástí je současně i příslušná abstrakce — části teoretického vědomí či celé teoretické koncepce. Z výše uvedené charakteristiky také plyne, že teoretická a empirická složka nestojí v běžném vědomí vedle sebe, ale že se vzájemně proplétají. Jsou pouze určitými abstrakcemi; ve skutečnosti je vědomí nositelů komplexní povahy.

Zjistit stav, tj. aktuální zaměřenost společenského vědomí sociálního nositele, je možné cestou poznání jeho obsahu. Jde především o hodnotové a postojové

(3) V. I. Lenin uvádí: „Lidské vědomí objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří“ [Spisy, sv. 38, s. 214].

orientace lidí. Hodnotová orientace tvoří relativně nejstabilnější základ stavby společenského vědomí nositelů, nejvýrazněji ovlivňuje jejich jednání. Vzniká v složitém procesu socializace. Dotýká se všech podstatných stránek existence člověka a rozvíjí se celý život v té či oné míře a podobě a obsahuje také všechny specifické, relativně samostatné formy společenského vědomí. Hodnotová orientace větších sociálních subjektů (tříd, sociálních skupin, národů apod.) vzniká ve složitých procesech sebeuvědomování a integrace názorů, na bázi společných zájmů. V souvislosti s objasňováním duchovního života společnosti uvádí J. Netopilík: „Každá nová třída začíná s daným duchovním materiálem, odmítá co odporuje jejím ekonomickým a politickým potřebám, zájmům a cílům, bere z něho to, co jim odpovídá a obohacuje a rozvíjí ho o nové prvky, které odrážejí nový stupeň historického vývoje“ [Mužík 1981: 124–125]. Tato myšlenka vystihuje fakt, že k integraci vědomí sociálního nositele dochází v rozvoji vlastního duchovního života, který je bezprostředně spojen s podmínkami jeho existence a společným (popřípadě dalším) zájmem.

Jádrem, tj. relativně nejstabilnější částí vědomí reálných nositelů, je hodnotová orientace související s vytvořením určité světonázorové koncepce, tj. takové, která nejlépe odpovídá politickým, právním a dalším náhledům na svět, jež mají svůj původ převážně v praktické zkušenosti. J. Mužík uvádí: „Světovým názorem člověka rozumíme souhrn názorů vyjadřujících jeho celkovou obecnou představu o světě a životě, celkový charakter jeho hodnotových představ, životních norem a kodexů, které se staly jeho přesvědčením a tak ovlivňují jeho rozhodování a jednání“ [Mužík 1981 : 30]. Jednotlivé složky běžného vědomí, tj. světonázorová koncepce, její filozofický základ a praktická zkušenost, ovšem nemusí být u konkrétních nositelů vždy v souladu. Zde pouze konstatujeme obecný předpoklad, že hodnotová orientace lidí je nejužší spojena s určitým světonázorem a jeho filozofickým základem a představuje relativně nejméně proměnlivou strukturu jejich vědomí.

Světový názor je tedy určitou koncepcí pochopení a postoje ke světu, které se projevuje v odpovídajícím jednání, jež ovšem zpětně „utvrzuje“ tuto koncepci, verifikuje ji, popřípadě modifikuje apod. Zdůrazňuje se integrační funkce světonázoru, jeho určitá uspořádanost ve vztahu k složitosti běžného vědomí lidí. V tomto smyslu jsou také světový názor a světonázorová orientace v naší úvaze chápány. Je významným, dokonce možno říci podstatným rysem běžného vědomí jednotlivců. Současně však zpětně nereprodukuje všechny jeho části, stránky, aspekty atd., ale především ty, které se vztahují k hlavním zájmům a potřebám nositele. „Integrace“ či „organizace“ běžného vědomí není u všech nositelů jednoznačná a vyhraněná, proto se v praxi často setkáváme s prolínáním světonázorových typů, s jejich proměnlivostí atd.

Hodnotová orientace nevystupuje v reálném sociálním prostředí, v reálných vztazích na povrch bezprostředně, ale zpravidla prostřednictvím komplexu postojů. Postoje zahrnují jak prvky společenského vědomí ve své kognitivní složce, tak také prvky společenské psychologie. Ty se projevují v určité citové orientaci zaujímaných postojů. Konečně třetí složkou postojů pak tvoří bezprostřední tendence k jednání. Touto částí „přerůstá“ postoj z roviny vědomí do roviny bytí.

Nejméně konzistentní vrstvu vědomí identifikujeme jako názory, mínění lidí. Ty sice vnitřně korespondují s hodnotovou orientací i se strukturou postojů, ale vyznačují se značnou proměnlivostí, neurčitostí a i jistou nezávislostí. Právě tato vrstva pak nejčastěji bývá předmětem empirického výzkumu, zejména výzkumu veřejného mínění. Z uvedeného je také zřejmé, že hlubší poznání stavu

vědomí předpokládá překonání poznatků o názorech lidí a proniknutí k struktuře postojů a hodnot.

Načrtnuté schéma struktury vědomí reálných sociálních subjektů ukazuje složitost poznání stavu vědomí. V tomto ohledu se nelze dobrat hlubšího poznání jen na základě dat vztahujících se k názorům a mínění lidí, i když jsou pro toto poznání nezastupitelná. K poznání stavu vědomí je třeba použít současně vždy také informace o reálném jednání a aktivitě lidí. Metoda vyhodnocení empirických dat pak musí být doplněna hlubší analýzou, srovnáváním s daty z dalších zdrojů a příslušnou abstrakcí a zobecněním. V takto zaměřeném poznání je možno současně zkoumat stav a konstelaci jednotlivých forem společenského vědomí ve struktuře vědomí reálného nositele; je možno hlouběji poznat úlohu jednotlivých složek společenského vědomí (filozofické, ekonomické, politické, právní vědomí atd.) v běžném vědomí sociálních subjektů. Na tomto přístupu je rozhodující měrou založeno poznání současného stavu reálného vědomí, jehož výsledky uvádíme v další části.

Některé poznatky o charakteru běžného vědomí naší společnosti

Utváření socialistického společenského vědomí v naší společnosti bylo v uplynulém období velmi složité a neprobíhalo přímočaře. Doznávaly v něm zejména události druhé poloviny šedesátých let, projevovaly se zde však i problémy, které tomuto období předcházely. Obrat procesu formování socialistických kvalit ve společenském vědomí zaznamenáváme v sedmdesátých letech. Konsolidace hospodářského, politického i kulturního života se postupně pozitivně projevila i ve změnách stavu společenského vědomí. Neustále vzrůstal počet lidí, kteří se plně ztotožnili s programem výstavby rozvinuté socialistické společnosti a aktivně se zapojovali do všech oblastí společenského života.

Pro proces utváření socialistického společenského vědomí v sedmdesátých a první polovině osmdesátých let je dále charakteristické, že došlo k výrazné vnitřní integrovanosti společenského vědomí jako celku. Prohloubila se vzájemná podmíněnost a úzká dialektická souvislost základních forem společenského vědomí, zejména pak sepětí mezi politickým vědomím a vědeckou marxisticko-leninskou teorií společenského vývoje u rozhodující části obyvatelstva.

Současný stav rozvoje vědomí naší společnosti je charakterizován základní morálně politickou jednotou lidu. V rovině obecné hodnotové orientace zahrnuje základní zájmy socialistické společnosti, převažuje víra v socialistickou budoucnost lidstva, nenávisť vůči válce a imperialismu, ocenění sociálních jistot, které poskytuje socialismus, pozitivní vztah k práci i vážnost k rodině, lásce a zdraví. To jsou hodnoty uznávané většinou našich lidí. Působí v jejich každodenním jednání a tvoří obecný základ dalšího rozvoje socialistického vědomí celé naší společnosti.

I když současný stav vědomí naší společnosti lze celkově hodnotit pozitivně, je nutno věnovat systematickou pozornost jeho dalšímu vývoji. Toto vědomí je v první řadě odrazem reálně existujícího bytí společnosti. Z toho plyne, že formování socialistického vědomí probíhá v jednotlivých složkách sociální struktury nerovnoměrně. Působí zde řada vlivů spojených s postavením lidí v sociálně ekonomické struktuře společnosti, se stavem rozvoje výrobních sil a působení výrobních vztahů, projevují se zde i vlivy kulturních tradic a v neposlední řadě i úroveň politickovýchovné práce, vliv zahraniční propagandy atd. V důsledku toho se setkáváme se širokou škálou různých typů společenského vědomí a značnou variabilitou zastávaných názorů a postojů. Základní morálně politickou jednotu společnosti projevující se v převaze zastávané pozitivní hodnotové orientace je proto třeba posuzovat realisticky z pohledu této diferenciace kon-

krétních společenských procesů. U nositelů společenského vědomí, tj. tříd, sociálních skupin, jednotlivců, se v praxi setkáváme s různým stupněm rozvinutosti socialistického společenského vědomí. Vedle relativně ucelého socialistického uvědomění nejpokrokovějších příslušníků a složek dělnické třídy, inteligence a ostatních pracujících existují různé přechodné typy vědomí, zahrnující rozdílné, často i protichůdné ideologické prvky, či dokonce typ vědomí, v němž se silně prosazují vlivy maloburžoazní a jiné reakční ideologie.

Všeobecně se potvrzuje značná rozpornost běžného vědomí všech sociálních subjektů. Fakt, že toto vědomí se formuje pod rozhodujícím vlivem bezprostřední reflexe reálného života, se projevuje v tom, že se zde zohledňují jak všechny pozitivní výsledky výstavby socialismu, tak také chyby a nedostatky, které reálně existují. Jsou zde v různé míře akceptovány jak teoretické principy výstavby socialismu a teorie socialistické společnosti, tak také procesy její realizace. Empirická stránka běžného vědomí sociálních subjektů je tvořena procesy bezprostředního poznání společenské praxe, převažuje jeho zkušenostní povaha, prvky živelné dialektiky. V konkrétní situaci se často proto běžné vědomí jeví jen jako empirické. Ve skutečnosti však za živelnými projevy tohoto vědomí nacházíme v různé míře zvládnuté, více či méně konzistentní teoretické koncepte.

Během výzkumu byly blíže poznány některé vlastnosti běžného vědomí. Předně je zajímavý vztah mezi teoretickou a empirickou stránkou běžného vědomí. Nejde o absolutně protikladné póly rozporu. Teoretické či empirické neexistuje v rámci běžného vědomí reálných nositelů, jak bylo uvedeno, v čisté podobě. Přesto můžeme jejich vzájemný vztah považovat za důležitý ukazatel zaměřenosti a vyspělosti stavu vědomí. Na základě výsledků našich výzkumů můžeme konstatovat, že u stále většího počtu našich občanů je *teoretická stránka* tvořena především materialistickým světovým názorem.

Vedle toho ovšem zjišťujeme ve vědomí reálných nositelů další teoretické koncepte, jež však ve své podstatě nemají vědecký charakter. Vycházejí zpravidla z redukcionistické metodologie, omezující složitost vývoje světa jen na určitou stránku, kterou pak nedialekticky povyšují na rozhodující princip. Tak je tomu například u koncepcí liberalismu, pragmatismu, individualismu a některých dalších maloburžoazních koncepcí [srovnej Mužík 1981 : 37an], s nimiž (popřípadě s jejich směsicí) se ve vědomí našich současníků velmi často setkáváme. Tyto teoretické koncepte (pokud vůbec jsou ucelenými koncepcemi, neboť se jeví spíše jako nekonzistentní směsice různých idejí o výkladu světa) nevstupují zpravidla do běžného vědomí nositelů v celku. Působí spíše částečně, prostřednictvím některých myšlenek, idejí, hodnocení, tvrzení apod., podle specifiky své povahy a podle charakteru nositele, avšak významně ovlivňují reálnou světonázorovou orientaci.

Tento problém se v určité míře dotýká i marxisticko-leninské vědecké teorie výkladu světa. Na rozdíl od buržoazních a maloburžoazních koncepcí má však marxisticko-leninská teorie již sama o sobě ucelenou podobu, je osou ideologie dělnické třídy a prostřednictvím její každodenní přítomnosti v politice a v řídicí práci vstupuje jednotně a soustředěně do vědomí lidí.

Specifickou teoretickou a zcela nevědeckou stránku společenského vědomí pak tvoří náboženské koncepte. Jsou ovšem rovněž určitým výkladem světa, vstupují v různé míře do vědomí lidí a ovlivňují jejich světonázorové zaměření a praktické jednání.

O teoretické koncepte ve společenském vědomí se opírá racionální stránka běžného vědomí, na základě aplikace do konkrétního jednání slouží k jejich určité verifikaci, kritice i rozvoji.

Empirická stránka běžného společenského vědomí je tvořena procesy bezprostředního poznání společenské praxe, má zkušenostní povahu. Tato stránka společenského vědomí však neodráží podstatu jevu, podstatné souvislosti, respektive jejich odraz je neúplný, nekomplexní atd. I u zdánlivě jen empirických typů vědomí lidí (nejčastěji v podobě praktikismu) je vždy v pozadí v té či oné míře přítomna některá teoretická koncepce společenského vědomí, nebo jeho určitá část, idea, názor či jejich směr apod. Každý typ běžného vědomí k určité této koncepci inklinuje, a to v souladu se zájmy rozvoje existence a sociálního k postavení nositele. Empirická stránka běžného vědomí značně ovlivňuje některé jeho vlastnosti, které je třeba dále zkoumat. Je to především otázka určení jeho *kompetentnosti*, která je ovlivněna stupněm informovanosti, vlivem empirických, praktikistních poznatků, které jsou většinou nedostatečně ověřené a subjektivně zhodnocené, a tedy zpravidla zavádějící. Dále je to otázka *komplexnosti* vidění věcí. V běžném vědomí jsou zpravidla přeceňovány dílčí souvislosti, vlastní praktické zkušenosti, a naopak podceňovány vývojová hlediska, rozpornost věcí, podstatné vztahy mezi jevy apod. To se často projevuje určitou názorovou *nevyrovnaností* a proměnlivostí. S tím souvisí další rys, který jsme pracovní nazvali „apriorní skepticismus“. Projevuje se v reakcích a názorech určité části lidí (více u skupiny zaměstnanců a inteligence než u ostatních). Projevuje se zlehčováním pozitivních tendencí a výsledků vývoje společnosti a určitým pochybováním o jeho možnostech a perspektivách, na druhé straně pak zdůrazňováním komplikací a obtíží při řešení konkrétních záležitostí, právě tak jako zdůrazňováním negativních zkušeností. Tento „apriorní skepticismus“ silně souvisí s pohodlností a určitým opatrnicktím při angažovanosti ve společenské a pracovní aktivitě a samozřejmě i s příslušnou světonázorovou orientací.

Relativně stálejší charakteristiku empirické stránky běžného vědomí tvoří praktikismus a s tím spojený „zdravý rozum“. Opírá se o zkušenostní vědomí, má do značné míry pozitivní dopad zejména v každodenním jednání lidí. Umožňuje rychlou orientaci a většinou i správné rozhodnutí. Současně však, není-li dostatečně vyvážen obecnějším poznáním (teorií), vede často k omylům, obsahuje zvýšené riziko a je zdrojem chyb například v řízení apod.

Současně je třeba poznamenat, že tyto vlastnosti běžného vědomí nesnižují jeho význam, pouze vyjadřují jeho určité kvality, které je nezbytné dále zkoumat a respektovat v praktické politické a výchovné práci.

Vlastnosti či charakteristiky empirické stránky běžného společenského vědomí bychom mohli dále doplňovat, upřesňovat a specifikovat jak po kvantitativní, tak kvalitativní stránce. Nám zde však jde spíše o to, abychom jejich naznačením blíže ilustrovali rozpornost teoretické a empirické složky běžného vědomí společnosti. Pochopení stavu rozvoje společenského vědomí celé společnosti, jednotlivých tříd a skupin totiž předpokládá právě přesnější poznání tohoto rozporu.

Přitom tento rozpor je třeba sledovat na pozadí rozpornosti v samotné teoretické a empirické stránce společenského vědomí. Rozpornost teoretické stránky spočívá v existenci vědeckých a nevědeckých teoretických koncepcí světa. Je pochopitelné, že jejich funkce a působení v rovině empirické je — v závislosti na jejich vlastním charakteru — značně rozdílné. *Vědecký materialistický světový názor* posiluje kompetentnost běžného vědomí, umožňuje seriózní hodnocení jevů, jejich poznání v souvislostech, překonávání nevyrovnanosti, náladovosti, a to vše na základě respektování poznatých vývojových zákonů. Vysvětluje i základní vztahy mezi lidmi a zaujímá hodnotící pozice. Má ve svých důsledcích zdůvodněně optimistický dopad na běžné vědomí.

Naproti tomu náboženský světový názor zavádí běžné vědomí některých lidí do fatalismu, posiluje jeho nekompetentnost, založenou na nepochopení pod-

staty, příčin, souvislostí atd. Ve svých důsledcích se sice neprojevuje výrazněji v proměnlivosti běžného vědomí, avšak vede k odevzdanosti a svým způsobem i k pesimismu a k specifickým formám partikularismu.

Další zmíněné teoretické koncepce tvořící teoretickou stránku běžného vědomí a formující světónázorovou orientaci lidí (např. pragmatismus, utilitarismus, liberalismus, individualismus apod.) pak podle své povahy v té či oné míře rovněž posilují jeho nekompetentnost a nekomplexnost. Mají značný vliv na nesprávné chápání společenských procesů a současných problémů. Jsou rovněž teoretickouází etnocentrismu, nacionalismu a na straně druhé i kosmopolitismu, který ovšem v našich podmínkách nemá silné zastoupení. Podporují zejména nevyváženost hodnocení, tedy zmíněnou náladovost běžného vědomí, v současné době pak především skepticismus v jeho obsahu, projevující se v podceňování úspěchů socialistické výstavby, a nekritičnost k soudobému kapitalismu apod.

Teoretické koncepce jsou nástrojem integrace běžného vědomí. Projevují se v zaujetí více či méně pevného a úplného světového názoru. Bez těchto koncepcí by vědomí lidí nutně podlehlo „živelné integraci“, plynoucí z nezbytnosti sebeuvědomění (uvědomění vlastní pozice) příslušnosti, sounáležitosti, rozdílu apod. Protože v běžném vědomí převažuje empirická stránka, vyznačuje se toto vědomí ve většině částí své struktury značnou jednorodostí, na bázi všestranné průměrnosti. Z toho se u jednotlivce může rozvinout potřeba posílit sebeuvědomění, potřeba vědomí sounáležitosti a odlišnosti současně. V této situaci, nepůsobí-li dostatečně řídící společenský subjekt, dochází k živelnému akceptování nejrozumnějších idejí, dokonce různých krajních koncepcí (včetně fašistických, nacionalistických). Zneužití tendence „průměrnosti běžného vědomí“ k vlastnímu sebeprosazování je možno doložit historicky. V současném běžném vědomí tyto potence rovněž existují (například živelné projevy negativního chování některých mladých lidí), avšak jsou účinně potlačovány systematickým prosazováním a osvojováním vědecké marxisticko-leninské teorie výkladu světa jako základu pochopení složitosti, souvislosti života i diferenciací a sociální pozice každého individua. K integraci běžného vědomí tak dochází cestou teoretického zdůvodnění a uvědomění si reálné společenské situace, perspektivy a difference, a to v historickém zdůvodnění a pohledu.

Ukázalo se, že právě osvojování si vědecké teorie založené na metodologii dialektického materialismu může být chápáno jako jedno z kritérií vyspělosti stavu společenského vědomí. Osvojením rozumíme nejen znalost teorie, ale současně ztotožnění se s ní a její používání v konkrétním jednání. V této souvislosti znovu podtrhujeme, že analyzujeme-li empirickou a teoretickou stránku běžného vědomí zvlášť, plně současně doceňujeme jejich reálnou jednotu a neoddělitelnost v praktickém každodenním životě nositelů.

Vztah struktury společenského vědomí a sociální struktury společnosti

Běžné vědomí naší společnosti se vyznačuje určitou diferenciací. Skladba a povaha této diferenciací ukazuje na úroveň vyspělosti společnosti. Socialistické výrobní vztahy přinesly zásadní přeměny v třídně sociální struktuře a postupně byly vytvořeny podmínky jak pro vyrovnání vážných sociálních rozdílů, tak i pro sblížování v oblasti duchovního života společnosti a společenského vědomí. V obecné rovině, tj. v rovině základní hodnotové orientace, se — jak bylo uvedeno — stav běžného vědomí tříd a hlavních sociálních skupin vyznačuje vysokým stupněm homogenity. Odráží fakt neexistence antagonistických tříd a jednoty základních zájmů všech společenských subjektů a jejich aktivní účast na výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. Ovlivňuje všechny vrstvy běž-

ného vědomí sociálních subjektů. V důsledku působení řady vlivů (rozvoj výrobních sil, fungování výrobních vztahů, vlivy výchovy, zahraniční propagandy atd.) je však toto působení obecně pozitivní hodnotové orientace modifikováno a zeslabováno. Projevuje se to jednak v tom, že i nadále existují v naší společnosti nositelé reakční orientace, jednak v nevyhraněnosti a nejednoznačnosti běžného vědomí mnohých sociálních subjektů.

Zmíněná tendence ke sblížování vědomí a homogenizace základní hodnotové orientace v běžném vědomí většiny sociálních nositelů neznamená tedy absolutní shodu a jednotu ve všech oblastech jejich myšlení a jednání. V souladu s dynamikou společenského vývoje a konkrétními podmínkami života se vyznačuje určitou rozporností. Prakticky to znamená, že ve vědomí společnosti zjišťujeme výraznou diferenciaci jednotlivých složek, existenci různých teoretických koncepcí, životních postojů, názorových orientací atd. Zjišťujeme samozřejmě také jejich diferenciaci podle nositelů, tj. sociálních skupin a jednotlivců. Při posuzování této diferenciaci je třeba vzít v úvahu stav vývoje sociální struktury společnosti.

Jak výstižně uvádějí sovětští autoři, vyznačuje se sociální struktura socialistické společnosti *zjednodušením své makrostruktury* (třídní struktury), intenzivním stíráním nejhlubších a nejostřejších sociálních rozdílů a současně stále složitější „*mikrostrukturou*“. V každodenním životě relativně vzrůstá úloha těch netřídních rozdílů, které měly dříve druhořadý či zcela nepatrný význam [Kosolapov 1982: 361]. Tento postřeh je zajímavý hlavně proto, že upozorňuje na význam celé sociální struktury socialistické společnosti, která se skutečně vyznačuje postupným uvolňováním závislosti mezi jejími jednotlivými komponenty. Toto uvolňování vazeb se týká především tradičních skupin (tříd, socio-profesních skupin apod.), vede k menší ohraničenosti a přehlednosti sociálních vztahů a ke vzniku nových, často tzv. hraničních sociálních skupin. Vývoj sociální struktury se přirozeně projevuje také v oblasti společenského vědomí.

Jak ukazují některé získané poznatky, je vztah mezi sociální strukturou společnosti a diferenciací společenského vědomí nejednoznačný. Nebo jinak řečeno, stav běžného vědomí sociálních subjektů neodpovídá plně jejich postavení v sociální struktuře společnosti.

Existují oblasti společenského vědomí, v nichž dochází k výraznému sblížení mezi sociálními skupinami, tj. prakticky zde zjišťujeme slabou souvislost s objektivní příslušností k sociálním skupinám (příslušnost odvozujeme od hlavních konstitutivních vztahů mezi lidmi a společenských činností, které vykonávají). Patří sem především socialistická hodnotová orientace a další hodnoty týkající se zejména osobního života, života rodiny, života v míru apod. Posuny podle sociální příslušnosti jsou zde zpravidla nepodstatné.

Malou diferenci rovněž zjišťujeme v rovině všeobecné informovanosti běžného vědomí sociálních nositelů. Zde se jako významný faktor projevuje univerzální vliv hromadných sdělovacích prostředků. I když samozřejmě jejich působení není v různých sociálních prostředcích stejné, má rozhodující vliv na homogenizaci stavu vědomí společnosti.

Značná shoda základních hodnotových orientací, podporována zmíněnou univerzálností a i určitou uniformitou hlavních komunikačních procesů, vede k posilování homogenizace vědomí společnosti, která se do značné míry projevuje i v rovině aktivního projevu. Ovlivňuje jednání lidí ve smyslu jednotné reakce na určité společenské situace, problémy a podněty. Tato shoda má pozitivní vliv na aktivitu lidí. Může však mít v určité společenské konstelaci i negativní praktickopolitický dopad. Může se na úrovni společenské psychiky a masového (nediferencovaného) vědomí projevit živelným a spontánním postojem. Ten —

protože bývá nedostatečně teoreticky a ideologicky zhodnocen — může vést i k negativnímu společenskému jednání.

Nejednoznačnost vzájemného vztahu struktury vědomí společnosti a sociální struktury se projevuje dále v tom, že příslušníci — jednotlivci i dílčí podskupiny — relativně konzistentních sociálních skupin, včetně tříd, zaujímají sociálně neadekvátní postoje. Stav jejich vědomí není v souladu s objektivní determinací a pozicí sociální skupiny v sociální struktuře společnosti. Například stav vědomí některých dělníků, či dokonce jejich skupin, a s tím spojený postoj, nejsou v souladu se stavem vědomí celé dělnické třídy. Neodpovídají její ideologii ani praktickopolitické orientaci a mohou se například vyznačovat maloburžoazní orientací, vyúsťující až v praktické protisocialistické jednání.

Jde o výsledek složitých společenských procesů, v nichž se projevují určité rozpornosti vyúsťující často ve vznik specifických útvarů vědomí či dokonce v relativně samostatnou sociální pospolitosť.

Dalším výrazem nejednoznačnosti vztahu sociální struktury a vědomí společnosti je „vnitřní“ nekonzistentnost vědomí jednotlivců či celých sociálních skupin. Projevuje se například v tom, že zaměřenost vědomí některých subjektů je z určité části pozitivní, prosocialistická, z části naopak negativní opřená například o náboženský výklad světa. Tyto rozpornosti jsou příznačné nejen pro jednotlivce, ale i pro některé sociální skupiny a potvrzují složitost určení stavu rozvoje společenského vědomí celé socialistické společnosti.

Uvedené poznatky (které bychom mohli dále specifikovat) o nejednoznačnosti vztahu sociální struktury a struktury společenského vědomí opravňují vyslovit hypotetický závěr, že základní konstitutivní znaky sociálních skupin, jež jsou dány především charakterem společenských činností a z nich plynoucích vztahů jako základních prvků společenských procesů a určují tedy existenci skupin, nevystihují současně plně strukturu vědomí ve společnosti. Dochází k jakémusi *posunu těchto struktur, ke vzniku vnitroskupinové diferenciacie vědomí uvnitř velkých sociálních skupin*. Vliv sociální diferenciacie se v jiných oblastech neprojevuje dostatečně výrazně. Tento fakt můžeme ilustrovat například na skutečnosti, že nositelé reakčních či různých retardačních orientací vědomí netvoří žádnou ucelenou sociální skupinu, jde o soubor lidí rozptýlených ve všech základních sociálních útvarech; nebo na skutečnosti, že materialistický vědecký světový názor, který tvoří základ ideologie dělnické třídy, je fundamentální nejen pro běžné vědomí příslušníků této třídy, ale stal se součástí běžného vědomí i příslušníků třídy družstevních rolníků a vrstvy inteligence (4). Homogenizace vědomí společnosti se tedy, jak plyne z výše uvedeného, dotýká jen jeho některých oblastí. Také konstatovaná nejednoznačnost vztahu sociální struktury a struktury vědomí společnosti se nedotýká celého obsahu tohoto vědomí, ale jen některých částí. Jde o pozoruhodné jevy ve vývoji naší společnosti vyžadující si další upřesňování a vyvozování praktických závěrů.

Třídy a hlavní sociální skupiny si však i nadále zachovávají specifiku zejména svého běžného vědomí. V důsledku přeměn společenské základny, struktury, způsobu života, pod vlivem demokratizace kultury, vzdělávání, výchovy a v neposlední řadě i v důsledku působení univerzálních informačních systémů dochází ke zmíněné homogenizaci zejména některých hodnotových, ale i postojů-

(4) Tento fakt homogenizace některých oblastí vědomí společnosti a převaha pozitivní socialistické hodnotové orientace většiny příslušníků všech tříd a sociálních skupin byl ve výzkumu reflektován hypotézou o existenci tzv. „antiburžoazní třídní kolektivity“. Je objektivně zdůvodňována procesy rozvoje ekonomické základny společnosti a přeměny práce. Jejím základem je dělnická třída. Podrobněji viz *Socialistické vedomie a východiská jeho skúmania*. ÚFS SAV 1985, štúdie č. 4.

vých a názorových vrstev běžného vědomí. Rozdíly mezi skupinami se dotýkají širšího obsahu ve struktuře tohoto vědomí. Jsou vyjadřovány konstelací dalších hodnot a hlavně pak způsoby jejich vstupu do jednání lidí.

Můžeme tedy i nadále oprávněně hovořit o stavu vědomí dělnické třídy, družstevního rolnictva, inteligence, ale do značné míry i zaměstnanců, skupiny mládeže, dospělých apod. Existují ještě další specifické modifikace společenského vědomí: například některé socioprofesionální skupiny, pracovní kolektivy, územní komunity apod. se vyznačují řadou odlišností a zvláštností v různých sférách vědomí. Je tedy oprávněné zkoumat specifiku společenského vědomí sociálních skupin.

V dalším shrneme poznatky o stavu běžného společenského vědomí příslušníků hlavních tříd a sociálních skupin. Všímáme si přednostně světónázorového aspektu tohoto vědomí (viz výše uvedené vymezení), který podle našeho soudu ve spojení s poznatkami o společenské aktivitě lidí umožňuje dobře charakterizovat politické stránky vědomí lidí (5).

Výsledky zkoumání ukazují, že v tomto ohledu je přesnější mluvit o běžném vědomí „příslušníků“ než o vědomí tříd či skupin jako celku. Naše poznatky se vztahují převážně na jednotlivce (což plyne z převažující metodiky empirických výzkumů). Koncipovat závěry o stavu vědomí třídy jako určitého uceleného sociálního systému by vyžadovalo další výzkum, složitou syntézu a značnou míru abstrahování od proměnlivosti reality. Přitom poznatky o aktuálním běžném vědomí příslušníků tříd poměrně dobře charakterizují stav třídního či skupinového vědomí. Úroveň vyspělosti společenského vědomí reálných nositelů je možno identifikovat prostřednictvím poznání stupně osvojení vědecké teorie společenského vývoje, která tvoří jádro vědeckého světového názoru a ideologie dělnické třídy.

K výrazným pozitivním posunům v minulém období došlo ve vědomí příslušníků *dělnické třídy*. Tato skutečnost je úzce spojena se stále vzrůstajícím socialistickým charakterem práce, tj. s procesem postupného, i když pozvolného překonávání negativních důsledků staré dělby práce, s prohlubováním mezinárodní socialistické integrace atd. Pozitivně se rovněž projevil fakt zvyšování koncepčnosti v řídicí práci hospodářských institucí a prohlubování reálnosti v bilancování našich možností a formulace úkolů a cílů.

Významnou úlohu sehrál rovněž růst odborné (i teoretické) kvalifikace příslušníků dělnické třídy, který je podmíněn a úzce spojen s rozvojem vědy a techniky a s jejím stále širším uplatňováním ve výrobně ekonomické praxi.

Pokud jde o příslušníky dělnické třídy, zjišťujeme z výzkumů veřejného mínění, že například rozhodující část této třídy se pokládá za stoupence vědeckého světového názoru. Hloubka zvládnutí a osvojení tohoto světového názoru je však velmi rozdílná. Reálných nositelů, tj. těch, kteří aktivně a každodenně využívají tuto teorii a řídí se jí, je proto ve srovnání s těmi, kteří se k tomuto názoru hlásí, méně. Kromě toho ve vědomí mnohých dělníků (ale i skupin) dochází — v duchu výše uvedené charakteristiky běžného vědomí — ke směšo-

(5) Jako východiska zde byly použity výzkumy veřejného mínění: *Názory na sociální jistoty občanů*, závěrečná zpráva ÚVVM, Praha 1983; *K některým otázkám světónázorové orientace III*, ÚVVM Praha 1983 a 1984; *Některé otázky světónázorové problematiky československé mládeže*, ÚVVM Praha 1984. Spolu s tím byly analyzovány další výzkumy, zejména: *Závěrečná zpráva výzkumu pracovních kolektivů*, katedra marxisticko-leninské sociologie, VŠP ÚV KSČ Praha 1980. *Aktuální prejavy politického vedomia v spoločensko-politickej aktivite pracujúcich*, katedra marxisticko-leninské sociologie, VŠP ÚV KSČ Bratislava 1984. *Formování socialistického vedomia a osobnosti družstevných roľníkov*, ÚML VŠP Nitra 1984; *Závěrečná zpráva o názorové hladině pracujících*, katedra marxisticko-leninské sociologie VŠP ÚV KSČ Praha 1982 a další výzkumy.

vání obsahu vědeckého světového názoru s různými nevědeckými koncepcemi, někdy i náboženskými, což pochopitelně negativně ovlivňuje uplatňování vědecké teorie v konkrétní činnosti lidí. Náboženská světónázorová orientace je mezi dělníky rozšířena relativně málo. Jsou však zastoupeny i další koncepce, jako je liberalismus, utilitarismus apod., které ve spojení s určitou apolitičností části dělníků oslabují akční sílu třídy.

Z uvedeného vyplývá, že převažuje pozitivní socialistická orientace. Jen část dělníků je nositeli různých modifikací nemarxistických světónázorových orientací a u další části je pak osvojení vědeckého světového názoru neúplné, dotýká se hlavně znalosti obecných zásad. Ve vědomí těchto nositelů se projevuje vliv různých dalších idejí (zejména liberalismu, pragmatismu apod.), ale také silně to, co bychom mohli označit jako praktikismus.

Naproti tomu se ukazuje, že přesto, že ne všichni dělníci si hluboce a všestranně osvojili vědecký světový názor, je jejich rozhodující část vysoce společensky a politicky aktivní. V pracovní oblasti je pak tato aktivita ještě vyšší. Na její rozvoj zřejmě vedle uvědomělosti působí ještě další faktory. resp. ukazuje se, že zde neexistuje obecný soulad mezi stupněm uvědomění a reálnou aktivitou. Dělníci jednají pozitivně i tehdy, nemají-li vše teoreticky objasněno, a dokonce i tehdy, nejsou-li plně světónázorově správně orientováni. Vědecký světový názor a hlavně jeho konstitutivní teorie zde působí zprostředkovaně, především prostřednictvím politickoorganizátorské a ideové činnosti strany a dalších složek politické organizace společnosti. Tato aktivita je zřejmě i cestou hlubšího a bezprostřednějšího osvojování si vědeckého světového názoru. Jde rovněž o aktivitu, která je projevem určité, spíše intuitivní politické uvědomělosti související s obecně pozitivním postojem k socialismu.

Je tedy možno uzavřít, že i když osvojení si vědeckého světového názoru v rovině běžného vědomí příslušníků dělnické třídy v současné době není z hlediska úplnosti zcela uspokojivé, je celková politická orientace a společenská aktivita pozitivní. Tento fakt ovlivňuje stav rozvoje běžného společenského vědomí této třídy a má vliv na stav vědomí celé společnosti.

V posledním období došlo k výraznému pozitivnímu posunu v oblasti formování *vědomí družstevního rolnictva*, v němž zejména ve srovnání s padesátými a šedesátými léty zakotvily základní ideje socialismu. Vzniklo a zesílilo kolektivistické myšlení zemědělců — jako prvek u této sociální třídy dříve v podstatě neexistující. Kolektivismus založený na společném vlastnictví výrobních prostředků se pozitivně projevuje nejen v myšlení lidí, ale i v jejich vztahu k práci, v zájmu o rozvoj vědy a techniky a jejich aplikaci ve výrobě.

Z výsledků výzkumu vyplývá, že značná část (asi 30 %) příslušníků třídy družstevních rolníků se pokládá za nábožensky smýšlející. K vědeckému světovému názoru se přihlašuje rovněž přibližně třetina (častěji lidé s vyšším vzděláním). Zbývající družstevníci mají nevyhraněnou světónázorovou orientaci.

Náboženské smýšlení části družstevních rolníků je jedním z negativních poznatků o běžném vědomí této třídy. Z hlediska rozporu mezi teoretickou a empirickou složkou vědomí z toho plyne, že značný vliv zde mají stále ještě nevědecké koncepce, které ovlivňují myšlení lidí. Tento fakt je o to vážnější, že všestranné osvojení vědeckého světového názoru se vztahuje jen na menší část družstevních rolníků. Výsledky výzkumu i v tomto případě potvrzují, že světónázorová orientace občanů úzce souvisí s jejich politickým přesvědčením, angažovaností a vědomím společenské sounáležitosti.

Z analýzy dalších oblastí společenského života vyplývá, že přes určitou náboženskou světónázorovou zatíženost rovněž převážná většina družstevních rolníků projevuje pozitivní politické postoje (k politice strany, k otázkám socialistické-

ho internacionalismu). Výzkumy potvrdily úzkou souvislost mezi světonázorovou orientací a schopností posoudit politicky a společensky důležité otázky. Tato schopnost vyúsťuje do společenské a politické aktivity, která je u ateistů nejvyšší.

K pozitivnímu posunu v socialistickém obsahu společenského vědomí došlo i u sociální vrstvy *intelligence a zaměstnanců*. Tato okolnost je podmíněna mimo jiné tím, že podstatná část této vrstvy vyrůstala již v socialistické společnosti a plně se seznámila s vědeckou teorií marxismu-leninismu a podmínkami života. Pozitivní vliv na posilování socialistického uvědomění *intelligence a zaměstnanců* má celkový příznivý vývoj společnosti. Tato speciální skupina je značně diferencována, zahrnuje technickou, humanitní, vědeckou apod. inteligenci, liší se i složitostí vykonávané práce. To vše má vliv na stav jejího běžného vědomí.

Jestliže pro charakteristiku stavu vědomí *intelligence a zaměstnanců* vyjdeme rovněž z poznatků výzkumu o světonázorové orientaci, pak můžeme konstatovat, že k vědeckému světovému názoru se hlásí více než dvě třetiny příslušníků této vrstvy. Náboženský názor naproti tomu uvádí necelých 10 %. Ostatní se vyznačují nevyhraněností, neuvádějí žádný světový názor, s nímž se ztotožňují. Jednoznačně se prokazuje, že přihlášení se k vědeckému světonázoru pozitivně koreluje se vzděláním. Tento relativně pozitivní stav světonázorové orientace běžného vědomí vrstvy *intelligence* je zřejmě důsledkem působení systematické politicko-ideové výchovy, již převážná část *intelligence a zaměstnanců* prošla a prochází, a je také výsledkem rozvoje všech sfér života socialistické společnosti.

Současně však, podobně jako u ostatních sociálních skupin, je třeba rozlišit hlubší vrstvy běžného vědomí. Aktivní nositelé vědeckého světového názoru (se vyznačují jeho relativně komplexním a hlubokým osvojením) jsou vysoce politicky a pracovně aktivní.

Právě skupina *intelligence* je v tomto ohledu nejvíce diferencovanou. Jestliže přihlédneme k sociálně politické aktivitě jako k určitému kritériu stupně osvojení vědeckého světového názoru jako základu politického vědomí, pak toto jádro tvoří asi třetina *intelligence*. Ostatní sice většinou racionálně vědecky světový názor znají, zaujímají pozitivní postoje a názory, avšak v praxi je nedostatečně používají pro praktické jednání. Naopak přistupují sem programově silněji, než tomu je u dělníků a družstevních rolníků, vlivy různých maloburžoazních koncepcí, které modifikují reálnou světonázorovou orientaci zpravidla pragmatickým směrem. Nositelé tohoto specifického druhu pragmatismu využívají znalostí marxisticko-leninské teorie často až k demagogickým závěrům, jimiž někdy zdůvodňují individualismus, apolitičnost a zastřené elitářství. Zatímco hluboce osvojený marxistický vědecký světonázor, spojený s vysokým stupněm sociálně politické aktivity, se projevuje především u stranické a většiny řídicí a tvůrčí *intelligence*, je pragmatismus typický spíše pro část technické (zejména středoškolsky vzdělané) *intelligence* a pro některé další oblasti *intelligence*.

Výzkumy ukazují, že mezi *inteligencí* je jen málo apoliticky orientovaných jedinců či skupin. *Intelligence* jako celek má vyhraněnější politická stanoviska než ostatní sociální skupiny. Otevřeně reakčně protispoolečensky a protistranicky zaměřených intelektuálů je však kvalitativně málo. Z hlediska stavu vědomí *intelligence* jako celku je její rozhodující část marxisticky vědecky fundovaná a také politicky aktivní. Vedle toho existuje určitá část s pragmatickou a oportunní orientací. Ta pružně přizpůsobuje svoje myšlení situaci, ochotně spolupracuje za předpokladu zřejmé vlastní výhody. Její politická vyhraněnost se zpra-

vidla projevuje přeceňováním vlastní úlohy, zvýšenými nároky na ocenění a praktickým oportunismem.

Inteligence jako celek není tak silně jako dělníci ovlivňována praktikismem a empirismem, které vycházejí z bezprostředního poznání. Je pro ni typická vyšší informovanost a kompetentnost v rovině běžného vědomí. Tuto informovanost však častěji opírá o „mimooficiální“ zdroje, často i z buržoazní propagandy. V důsledku toho se zde objevují zastánci myšlenek liberalismu, abstraktního humanismu, „čistého“ odborničení atp. U značné části inteligence rovněž zjišťujeme zvýšenou míru tolerance k nositelům jiných světonázorových orientací, zejména k náboženství. Buržoazní propaganda se cílevědomě zaměřuje právě na pragmatické a elitářské tendence ve vědomí části příslušníků inteligence. Zneužívá často subjektivních pocitů výjimečnosti, touhy po vyniknutí, kariéře apod., jimiž trpí příslušníci inteligence.

Vrstva inteligence a zaměstnanců je mimořádně významná pro formování socialistického vědomí. Vyplývá to jednak z kvalifikační úrovně a jednak ze socioekonomické pozice, která této skupině určuje specifické postavení v rámci sociální struktury společnosti.

Velkou pozornost věnujeme v naší společnosti *formování vědomí mládeže*. Jak ukazují poznatky o současném stavu, vedle nesporně pozitivních výsledků formování socialistického vědomí mládeže existují také některé problémy.

V běžném vědomí dnešních mladých lidí do značné míry absentuje politické hodnocení věcí. To je sice na jedné straně pochopitelné, neboť toto vědomí se teprve utváří, avšak na druhé straně nedostatek politického vidění věcí zavádí část mládeže často k apolitismu, k zlehčování a nepochopení podstatných událostí doma i ve světě. Musíme konstatovat, že tato apolitičnost běžného vědomí existuje u značné části mladých lidí. I když otevřeně protispolečenské myšlení není významně rozšířené, jsou tendence k apolitičnosti ve spojení s radikalismem a nedostatkem politické zkušenosti půdou pro působení nepřátelské propagandy, formování maloburžoazních životních hodnot a módních vlivů západního původu. Setkáváme se pak také poměrně často s pragmatismem, oportunismem, ale také s určitou vychytralostí a nezájmem o společenské záležitosti, což se odráží i v nedostatečném pracovním úsilí a malé sociálně politické aktivitě části mládeže.

Mladí lidé přitom obecně (jak zjišťujeme z provedených šetření) (6) vysoce oceňují většinu předností socialismu, vyslovují se s optimismem o socialistické budoucnosti. Tento názor je silnější u studentů než u učňů. Pozitivní hodnocení se vztahuje hlavně k socialismu jako k programu a k ocenění jeho možností v uspokojování sociálních potřeb. (Blíže k této problematice viz např. [Tomek 1985].

Uvedené charakteristiky stavu běžného vědomí tříd a některých sociálních skupin nejsou úplné. Soustřeďují se, a v mnohém ohledu neúplně, na politický aspekt vědomí a jeho vztah k reálné společenské aktivitě. Dávají však do určité míry odpověď na otázku, jaký je celkový stav, tj. zaměřenost společenského vědomí těchto reálných nositelů. Z tohoto poznání vyplývají vážné úkoly pro práci v oblasti dalšího prohlubování socialistického charakteru běžného vědomí lidí. Mimořádně významné v tomto procesu je plné osvojování vědecké teorie marxismu-leninismu jako teorie, na jejímž základě je uskutečňována cílevědomá výstavba rozvinuté socialistické společnosti. V dalším období musí proto plně v duchu závěrů XVII. sjezdu KSČ, dojít k zintenzívnění práce i v této oblasti (7).

(6) *Politické vědomí mládeže* (podkladový materiál). Praha 1985, ÚFS ČSAV.

(7) *Politická zpráva ÚV KSČ sjezdu Komunistické strany Československa*. Praha 1986.

Proces utváření socialistického vědomí bude i v příštím období velmi složitý, bude ovlivňován řadou faktorů. Vyžaduje proto nadále systematickou pozornost všech společenských věd.

Literatura

- Černák, V. A. — Talipov, K. T.: *Dialektika teoretického i obyčejného poznání*. Alma Ata, Nauka Kazachská SSR 1985.
- Kenichin, V. I.: *Kategorie „sostajaniya“ v naučnom poznání*. Moskva, Vyssaja škola 1983.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus: K otázkám teorie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Mužik, J. a kol.: *Vědecký světový názor a hodnoty socialistického člověka*. Praha, Mladá fronta 1977.
- Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Socialistické vědomí a východiska jeho zkoumání*. ÚFS SAV 1985, studie č. 4.
- Tomek, I.: *K problematice výzkumu světového názoru a světových orientací československé mládeže*. Sociologický časopis 1985, č. 5.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1975.
- Uledov, A. K.: *Obščestvennaja psichologija i ideologija*. Moskva, Mysl' 1985.
- Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha, Panorama 1980.
- Zich, F.: *Sociální procesy*. Praha, Svoboda 1986.

Резюме

Ф. Зих: Главные черты состояния общественного сознания нашего общества

В статье приводятся ряд сведений и данных, полученных в ходе изучения состояния общественного сознания классов и социальных групп.

В первой части обобщены методологические аспекты, связанные с необходимостью точного определения основных понятий, вступающих в исследование. Автор объясняет понятие состояния общественного сознания как определенное соотношение основных компонентов данного сознания и его общую направленность. Определить состояние общественного сознания, значит познать его существенные составляющие, их взаимоотношение и общее качество. Затем объясняется отношение форм, сфер, уровней и типов общественного сознания к понятиям ценность, установка, мнение, занимаемым носителем общественного сознания. Автор выступает за различение понятий «общественное сознание» и «сознание общества» (или конкретного социального субъекта). Затем он уделяет внимание объяснению содержания понятия «обычное сознание», которое является реальным сознанием социальных носителей и как таковое представляет главный предмет интереса при социологическом изучении общественного сознания.

Во второй части приводятся некоторые сведения и выводы о характере обычного сознания в нашем обществе. Автор констатирует высокий уровень однородности общественного сознания в плоскости основных ценностных ориентаций, и в то же время значительную дифференциацию обычного сознания. На объяснении взаимоотношения теоретического и эмпирического компонентов обычного сознания социальных носителей показывается его противоречивость и влияние эмпирического и практического опыта на некоторые его основные свойства. Автор констатирует некомплексность, ограниченную компетентность, априорный скептицизм обычного сознания. В данной связи он подчеркивает значение научной теории как основного интегрирующего инструмента обычного сознания, повышающего одновременно его уровень и применимость.

В третьей части статьи характеризуются взаимосвязи между социальной структурой общества и структурой общественного сознания. Здесь констатируется неоднозначность данного взаимоотношения, проявляющаяся в том, что некоторые (в частности основные ценностные ориентации) области общественного сознания не дифференцируются в зависимости от социальной принадлежности. Затем приводится характеристика состояния сознания рабочих, кооперированных крестьян, интеллигенции и молодежи, идентифицированная на базе мировоззренческой ориентации и социально-политической активности представителей данных социальных групп. Автор констатирует факт повышения уровня освоения марксистского мировоззрения у всех классов и социальных групп общества.

Summary

F. Zich: Principal Characteristics of the State of Social Consciousness in Our Society

The paper introduces some findings obtained by the research into the state of the social consciousness of classes and social groups.

The first part summarizes methodological findings relating to the necessity of an exact definition of basic concepts that have entered into the research. The concept "state of social consciousness" is elucidated as a certain constellation of the basic components of this consciousness and its general orientation. The determination of the state of social consciousness implies the cognition of its substantial components, their interrelation and general quality. Light is thrown upon the relation of forms, spheres, levels and types of social consciousness to the concepts of value, attitude, opinion on the part of the bearer of social consciousness. It is considered expedient to differentiate between the concept of social consciousness and that of the consciousness of society (or of a concrete social subject). Attention is also devoted to the elucidation of the content of "current consciousness", i.e. the real consciousness of social bearers, and as such plays a significant role in sociological research of social consciousness.

The second part discusses some findings concerning the character of current consciousness in present-day society. Reference is made to a high degree of homogeneity of social consciousness on the level of basic value orientations and, on the other hand, to a considerable differentiation of current consciousness. In highlighting the relation between the theoretical and the empirical component of the current consciousness of social bearers, attention is paid to its contradictory character and liability to the impact of empirical and practical experience on some of its basic qualities. The lack of complexity, the limited competence, the a-priori scepticism of current consciousness are pointed out. In this connection, stress is laid on the significance of scientific theory as a basic integrating tool of current consciousness which simultaneously increases the level of its applicability.

The third part deals with relations existing between the society's social structure and the structure of social consciousness. Attention is drawn to the ambiguousness of these relations — this comes to light in the failure of some spheres of social consciousness (especially basic value orientations) to differentiate according to social appurtenance. Another subject of discussion is the state of the consciousness of workers, cooperative farmers, the intelligentsia and youth; this is identified on the basis of the world-view orientation and socio-political activity of members of these social groups. Attention is also paid to the rising level of the appropriation of the Marxist view of the world in all classes and social groups of society.